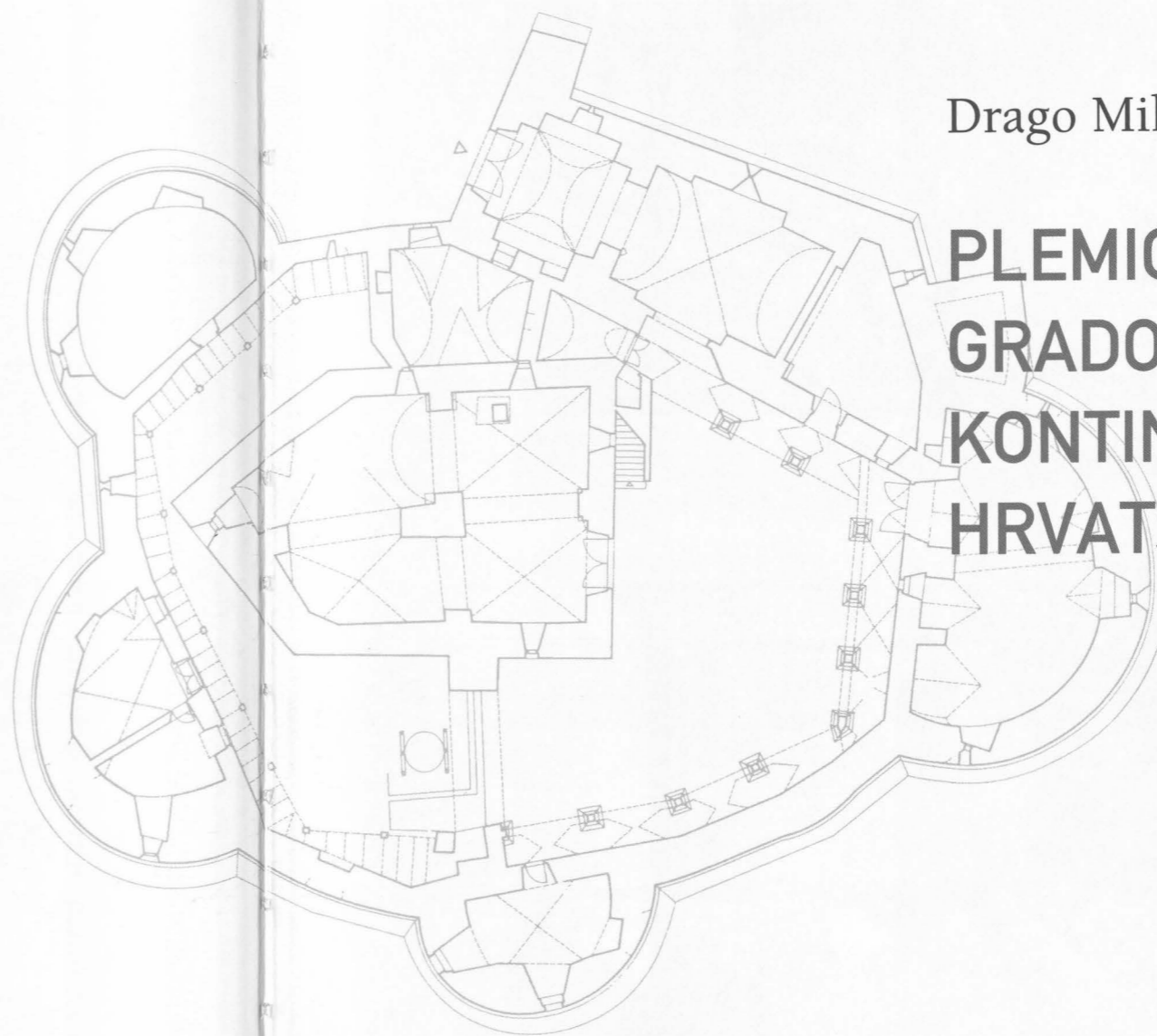


Nakladnik
Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske
Knjiga 62

Za nakladnika
Irena Kraševac

Recenzenti
Tomislav Raukar
Marko Špikić



Drago Miletić

**PLEMIĆKI
GRADOVI
KONTINENTALNE
HRVATSKE**

DRUH
DRUŠTVO POVJESNIČARA UMJETNOSTI HRVATSKE
CROATIAN SOCIETY OF ART HISTORIANS
ZAGREB, 2012.

Unučiću Filipu i unučici Luciji
za poticanje ljubavi u razumijevanju bogatstva, zanimljivosti
i ljepote kulturne baštine i prošlosti Lijepe naše

I. Zašto moramo bolje poznavati plemićke gradove?

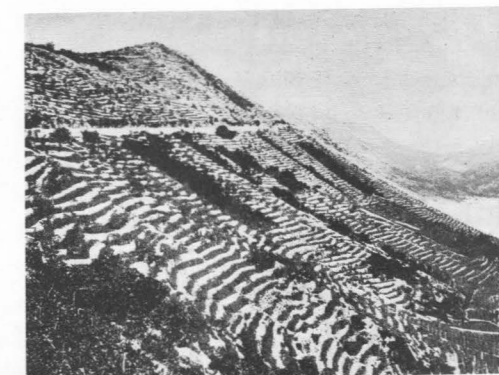
“Od nekadanje silne kraljevine Hrvatske ostadoše nam jedine ruševine. U njih leže tragovi naše prošlosti. U njihovoj povjesti gledamo većom stranom povjest čitave zemlje i naroda.

U naših gradovih velikom stranom porušenih, snovahu se nekada velike misli, velika djela. Ali se tu radjahu velike strasti, skopčane s velikodušnošću i okrutnošću, sa vitežtvom i samovoljom, sa darežljivošću i pohlepošću. Griesi i zle strasti gradskih gospodarah, pospiešivahu propadanje naroda i kraljevine.”¹

Sl. 1. Gromače iznad
Bakarskog zaljeva
(Hinko Krapek, 1881.)

Nedvojbeno je jedan od najljepših primjera kultiviranog europskog krajolika manje-više pravilna gusta mreža gromača primoštenskog priobalja. Njihovi nam kameni suhozidi na najslikovitiji i najdojmljiviji način govore o stoljetnim naporima ljudi toga kraja, koji su, vadeći i premetajući neizmjerne količine kamena, postupno stvarali male površine plodne zemlje, da bi potom na njoj zasadili vinovu lozu, uz maslinu jedinu kulturu koja im je omogućavala kakav-takav život i opstanak na tom unatoč plodnoj zemlji škrtom tlu. Na taj je način u nizu generacija postupno nastajalo veliko graditeljsko djelo, koje, unatoč spomenutom, ne ulazi u povijest ni europskoga ni hrvatskoga graditeljstva, ali nas ipak neizmerno zadivljuje. Stoga ne začuđuje da njihova fotografija krasi neki od središnjih prostora zgrade Ujedinjenih naroda, najsnažnije simbolizirajući upravo one ljudske vrline koje valja uvijek iznova isticati i poticati. Jednako nas ne začuđuje da su u izuzetnoj i dosad najuspješnijoj seriji hrvatskih turističkih plakata primoštenske gromače jedan od uporabljenih motiva, zajedno s najznačajnijim graditeljskim spomenicima hrvatske kulturne baštine.² Iz bliskog nas razloga ne začuđuje da je slično djelo ljudskih ruku, grčka centurijacija starigradskog polja, uvrštena na popis svjetske kulturne baštine.

Prolazimo li primorskim i dalmatinskim obalnim i otočkim krajolicima pokraj gustih mreža gromača, ponekad terasasto izdignutih



na strmim južnim padinama, kao što se, usprkos destruktivnosti suvremenog čovjeka, još vide u Bakarskom zaljevu (sl. 1.),³ ili pak krećemo li se kod Luna na Pagu uz iznimno vješto oblikovane, neobično visoke i kilometrima dugačke ravne poteze mocira, kako ljudi toga kraja nazivaju te kamene suhozide, koji su rezultat jednoga drugog htijenja,⁴ ma koliko nas svi ti oblici zadivljuju, ipak nisu umjetnička, pa ni graditeljska ostvarenja kojima bi se bavila povijest umjetnosti. Koja to graditeljska djela podignuta u prirodnom okolišu europskih prostora nose sličnu poruku, u koja je uložena, najčešće u nizu generacija, golema količina ljudskog rada, tehničkoga znanja, domišljatosti u svladavanju svakojakih graditeljskih problema, uz istodobno izražavanje iznimne maštovitosti u stvaranju različitih graditeljskih oblika i potrebe za ukrašavanjem novoizgrađenih prostora brojnim umjetnički izrađenim pojedinostima, ostavljajući pritom

u promatrača naj snažniji dojam upravo povezanošću tih zdanja s prirodnim okolišem, a zahvaljujući čemu ona duguju svoje neizbježno uvrštavanje u svaki ozbiljniji pregled nacionalne i europske umjetnosti? Jesu li to veliki prehistorijski kneževski tumuli, prehistorijske kultne građevine, grčki hramovi, rimski mostovi i akvedukti, ostaci rimskih limesa, ili su to samostanski kompleksi nekog od srednjovjekovnih crkvenih redova koji su svoja zdanja običavali podizati u pitomom krajoliku, daleko od gradskih središta, ili pak njima suvremeni srednjovjekovni plemićki gradovi, nešto kasniji renesansni ljetnikovci, barokni ili pak klasicistički dvorci?

Ima više razloga da se u tom razmišljanju, nakon pažljive dedukcije, na kraju opredijelimo za plemićke gradove, podignute često na krajnje teško pristupačnim stjenovitim planinskim vrhovima, ili nešto nižim, ali gotovo jednako teško pristupačnim njihovim stjenovitim obroncima, ili su pak građeni u čovjeku uvijek nesklonoj, močvarnoj ravnici, ili na riječnoj adi. Svaki je od tih položaja zahtijevao od graditelja izuzetnu odlučnost i organiziranost, zatim veliku domišljatost i vještinu u svladavanju brojnih tehničkih problema, te nadasve trud da tada skromnim raspoloživim tehničkim sredstvima ostvare svoje često nevjerojatno smione zamisli. Mnoštvo otežavajućih, ponajprije tehničkih zahtjeva, koje je graditeljima nametao izbor pouzdanog položaja za gradnju toga privremenog ili stalnog srednjovjekovnog obitavališta kralja, plemića ili biskupa, što je nužno zahtijevalo goleme organizacijske i financijske napore, nije umanjilo njihovu želju da pritom stvore oblicima krajnje maštovita i graditeljski smiona zdanja i unutar njih, posebno s obzirom na onodobne standarde, za svakodnevni boravak ugodne, sigurne i ponekad čak vrlo raskošne prostore. A kako su pritom najdojmljiviji od njih, vrletni, masivni i snažni plemićki gradovi djelovali na promatrače, možda nam najljepše oslikavaju stihovi narodne pjesme o Klisu:

*Teško Klisu jer je na kamenu
i kamenu jer je Klis na njemu.*

Plemićki nam gradovi, možda više nego romaničke i gotičke katedrale, kojima se uvijek

iznova neizmjenjivo, razumljivo i opravdano divimo, govore o jednom razdoblju u kojem se oblikovao europski kulturni prostor, u kojem se možda najbolje zrcali ne samo kasnosrednjovjekovno duhovno i kulturno ozračje, nego čitavo to po mnogo čemu najznačajnije razdoblje europske povijesti. Zapravo, možemo zaključiti da srednjovjekovne katedrale, podignute u zbijenim središtima snažno utvrđenih gradova, i plemićki gradovi, rjede sagrađeni blizu ili iznad njih, a češće daleko u sigurnosti osame, najbolje odražavaju dva pola onodobnog života i duha koji ih je proživljavao. Katedrale i plemićki gradovi materijalizirani su oblici te srednjovjekovne bipolarnosti. Plemićki su gradovi monumentalna ostvarenja koja moramo makar jednakom pažnjom i ustrajnošću istraživati kao i gotičko crkveno graditeljstvo, ako ne, zbog njihove višeslojnosti, i podrobnije. Jedino njihovim sustavnim istraživanjem možemo spoznati značajke i vrijednosti tih često iznimnih graditeljskih ostvarenja, ali, što je možda još značajnije, zahvaljujući rezultatima tih istraživanja, znatno ćemo potpunije moći razumjeti gospodarska, kulturna, društvena i politička zbivanja u vrijeme njihova nastajanja i trajanja. Dok je rasprostranjenost najvećih katedrala, uz neke iznimke, uglavnom ograničena na prostor zapadne i južne Europe, po brojnim pojedinostima jednako smiona zdanja plemićkih gradova gotovo su ravnomjerno rasprostrta širokim europskim prostorima, od Skandinavije na sjeveru do Španjolske i Portugala na jugu, i od Transilvanije na istoku do Škotske na krajnjem zapadu. Njihova su veličina i raskoš, u manjoj mjeri nego što je to slučaj za srednjovjekovne katedrale, razmjerne ekonomskom potencijalu sredine u kojima su građeni. U arhitekturi plemićkih gradova odražavaju se na najbolji način oblici življenja i ponašanja u jednom uistinu nemirnom razdoblju, kada baš nitko, uključujući kralja i njegovu obitelj, nije bio siguran od svih vrsta lopova, ubojica i urotnika, o čemu svjedoče brojne epizode pljačke, paleža, otmice, zatočenja, ucjena i ubojstava članova i najmoćnijih onodobnih velikaških i kraljevskih obitelji.

Iako plemićki gradovi sadrže poneke elemente "čistog" vojno-utvrđenoga graditeljstva,

njihovo se graditeljstvo prečesto i posve neopravdano s njime poistovjećuje. Plemićki su gradovi tijekom čitavog srednjeg vijeka prije svega stalna ili povremena obitavališta kralja, vlastelina ili biskupa, pa je smisao njihova podizanja prije svega gradnja palasa, ili snažne stambene kule, u kojima oni obitavaju i koji su jezgra čitavog, često i vrlo prostranog položaja. U odsutnosti vlasnika i članova njegove obitelji plemićkim gradovima upravljaju kastelemani, ljudi od njihova najvećeg povjerenja. Oni dijele plemićkih gradova koji po svojim oblicima pripadaju i utvrđenom graditeljstvu, ma koliko svojim volumenima ponekad djeluju dominantno, ipak su u srednjem vijeku samo ono što je na početku dvadesetprvog stoljeća za obiteljsku kuću nekog bogataša laka transparentna ograda opremljena elektronskom opremom, televizijskim kamerama i alarmima povezanim s najbližom policijskom stanicom, a koju nadziru dobro obučeni i naoružani čuvari uz pripomoć dresiranih pasa. Zadatak je jednoj i drugoj jedino da vlasniku omogući djelotvornu zaštitu imovine te nadasve siguran boravak u svome domu.

Ako uvodne riječi jednog od najcjelovitijih Kukuljevićevih prikaza prošlosti nekog iz niza hrvatskih plemićkih gradova koje je objavio prije više od stotadeset godina oslobodimo prizvuka onodobnog romantizma, ostaje nam jasno i točno oslikano značenje koje za nas imaju ruševine plemićkih gradova: "Od nekadanje silne kraljevine Hrvatske ostadoše nam jedine ruševine. U njih leže tragovi naše prošlosti. U njihovoj povijesti gledamo većom stranom povijest čitave zemlje i naroda. U naših gradovih velikom stranom porušenih, snovahu se nekada velike misli, velika djela. Ali se tu radjahu velike strasti, skopčane s velikodušnošću i okrutnošću, sa vitežtvom i samovoljom, sa darežljivošću i pohlepošću. Griese i zle strasti gradskih gospodarah, pospiešivahu propadanje naroda i kraljevine."⁵ Pod dojmom burne prošlosti i tadanje njegove ruševnosti Kukuljević je prikaz prošlosti Velikog Kalnika završio riječima: "Sokolovi se legu, gdje se radjahu slavni vitezovi, zmije plaze, kuda hodajahu ljudi oduševljeni za junačstvo, domoljublje i za vjeru. Hitri gušteri i slabi crvi bježe, gamižu i rove sad onuda, gdje silne strasti i razne

čuti uznemiravahu grudi onih ljudi, kojima nema više traga, a jedva malo uspomene."⁶

Usprkos tome i činjenici da je "naša uporna borba za opstanak u toj sredini našla u obrambenoj arhitekturi svoj najsazetiji izraz, i ništa ne može tu povijest tako zorno i neposredno predočiti kao položaj, oblik, stanje i nazivi naših utvrda",⁷ zanimanje za proučavanje plemićkih gradova, manje u prošlosti, znatno više u sadašnjosti, nerazmjerno je njihovu značenju za nacionalnu političku, kulturnu, gospodarsku i vojnu povijest.

Ni nakon devedeset godina koliko je prošlo od objavljivanja Szabovih *Srednjovjekovnih gradova*⁸, usprkos njihovim za to doba neizbježnim nedostacima, koji su proizašli iz početne razine spoznaja kojima se tada ovladalo o brojnim pojedinostima plemićkih gradova, nije napisano djelo koje bi ga dopunilo i nadmašilo, štoviše nije napisan nijedan stručan pregled oblika ili razvoja plemićkih gradova u Hrvatskoj.⁹ U Szabovo doba to nije bilo moguće učiniti, budući da nisu bila provedena bar neka temeljna terenska istraživanja, koja bi na kraju omogućila izradu prvog, makar informativnog pregleda. Naime, cjelovit pregled može biti napisan tek nakon provedenih sustavnih istraživanja većeg broja lokaliteta ili bar geodetskim, fotogrametrijskim, arhitektonskim i fotografskim dokumentiranjem njihova zatečenog stanja. U ovom drugom slučaju takav bi pregled stvarno bio samo katalog položaja sa zabilježenim stanjem u trenutku dokumentiranja, a ne sveobuhvatna analiza njegovih arhitektonskih struktura i njihova razvoja. Zbog kasnijih pregradnji i dogradnji u postojećim se uvjetima znatnom broju značajnih plemićkih gradova tijekom srednjovjekovnog razdoblja naše povijesti ne može prepoznati ni temeljni tlocrtni oblik, mnogima se jedva nazire obris, a da pojedinosti koje su ključne za njihovo razumijevanje i ispravno valoriziranje ni ne spominjemo, pa je stoga nemoguće o njima sveobuhvatno pisati. Zbog nepovoljnih okolnosti, o kojima će još biti riječi, posve je nerealno očekivati da će se uskoro pristupiti makar izradi programa potrebnih istraživanja, pri čemu se podrazumijevaju programi istraživanja samo za najznačajnije plemićke gradove, a pogotovo

da će se naći netko tko će osigurati dovoljna novčana sredstva da se ostvari program njihova sustavnog istraživanja, zaštite i prezentacije te nakon toga osmisli i osigura njihovo primjereno održavanje. Da bi se ipak nešto pokrenulo i počelo dogadati s plemićkim gradovima, neophodno je za početak pristupiti makar sustavnom dokumentiranju preostalih struktura plemićkih gradova vidljivih na površini zemlje, a po unaprijed razrađenoj metodologiji.

Zbog razumljivih, prije svega tehničkih značajki kule su najbolje očuvani dijelovi plemićkih gradova, kojima se gotovo uvijek jasno razabire tlocrtni oblik, mnogima znatni dijelovi elevacije, unutar koje snažni zidovi još uspijevaju pridržavati poneke vrijedne arhitektonske pojedinosti, koje nam olakšavaju i omogućavaju odgonetanje temeljnih značajki kula, načina njihova funkcioniranja i daju nam neka sigurna uporišta za utvrđivanje vremena njihove gradnje. Zbog toga se kule, posebno one karakteristične i bolje očuvane, mogu i bez prethodnih arheoloških i konzervatorskih istraživanja potpunije sagledati, a njihove temeljne značajke spoznati u znatno većoj mjeri nego neke druge cjeline zasutih ruševina ili temeljito pregrađivanih i dograđivanih plemićkih gradova. To potvrđuju primjeri Gvozdanškog, Valpova, Brinja ili Garić grada. Dovoljno je samo napomenuti da su u središnjoj kuli ovoga posljednjega plemićkoga grada provedena tek skromna arheološka istraživanja, zahvaljujući kojima su dopunjeni svi potrebni podaci za rekonstrukciju njezinih brojnih otvora, a time i čitave kule, dok su nalazi velikog broja pećnjaka omogućili rekonstrukcije možda naših najljepših poznatih nam kasnogotičkih peći.¹⁰ Iz tog se primjera jasno razabire da se, ako u nekom povoljnom trenutku u nekoj sredini postoji svijest o njihovoj vrijednosti i u nekih pojedinaca želja da se za njih nešto učini, ponekad s malim naporom i malim sredstvima mogu postići iznimno vrijedni rezultati.

U posljednjih dvadesetak godina priredene su velike tematske izložbe o pavlinskoj, isusovačkoj, franjevačkoj i dominikanskoj kulturnoj baštini, zatim velika izložba *Sveti trag* o crkvenoj kulturnoj baštini zagrebačke bisku-

pije, prije toga izložba *Sjaj zadarskih riznica*, a još pedesetih godina prošlog stoljeća izložba *Zlato i srebro Zadra*. Nizom tih velikih izložbi cjelovito su se obrađivale i prezentirale umjetnost i kultura povezane isključivo sa sakralnim temama, odnosno s Crkvom i pojedinim njezinim redovima. Istodobno se uopće nije istraživao i sličnim izložbama javnosti prezentirao udio najznačajnijih srednjovjekovnih plemićkih obitelji koje su iznijele politički, gospodarski i kulturni razvoj tadašnjih kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Babonići, Nelipići, Šubići, Kurjakovići, Iločki, Morovići, Gorjanski, Zrinski, Frankopani, presudno su utjecali na politički razvoj i oblikovanje ukupne kulture i umjetnosti srednjovjekovne Hrvatske, pri čemu je posebno uvjerljiv njihov udio u razvoju civilnoga graditeljstva, kojim dominiraju plemićki gradovi. S tim problemom nitko se nije htio suočiti. Udjel tih stupova srednjovjekovnog društva u razvoju sveukupne umjetnosti u Hrvata kao da nikoga ne zanima. Uporno se ide linijom manjeg otpora. Izbjegava se kročenje trnovitim stazama istraživanja punih nepoznanica. Na čemu sve možemo zahvaliti nekada silnim knezovima Babonićima, a što je još u nekom, makar vrlo okrnjenom, obliku prisutno u prostoru, ili pak možemo samo rekonstruirati utjecaj tog nečega nepoznatog što su nekada stvorili, ali su nemirna i nesretna vremena zatrla njihov materijalni trag, no posredno je prepoznatljiv njihov utjecaj?

O stupnju istraženosti i našem odnosu prema srednjovjekovnom civilnom graditeljstvu, tom važnom segmentu hrvatske kulturne baštine, osim već spomenute činjenice da je prije devedeset godina objavljena prva i posljednja knjiga koja obrađuje prošlost i arhitektonske sklopove plemićkih gradova, govori i način na koji su oni zastupljeni u jedinom pregledu hrvatske umjetnosti, gdje je plemićkim gradovima posvećena tek minimalna pažnja.¹¹ U nedavno objavljenoj *Hrvatskoj likovnoj enciklopediji jedinice o plemićkim gradovima* bez većih su izmjena ili dopuna prenijete iz prije skoro pedeset godina izdane *Opće enciklopedije likovnih umjetnosti*. Odnos prema plemićkim gradovima možda najbolje oslikava reprezen-

Sl. 2. Garić grad, bršljan na vanjskom obrambenom zidu (2000.)

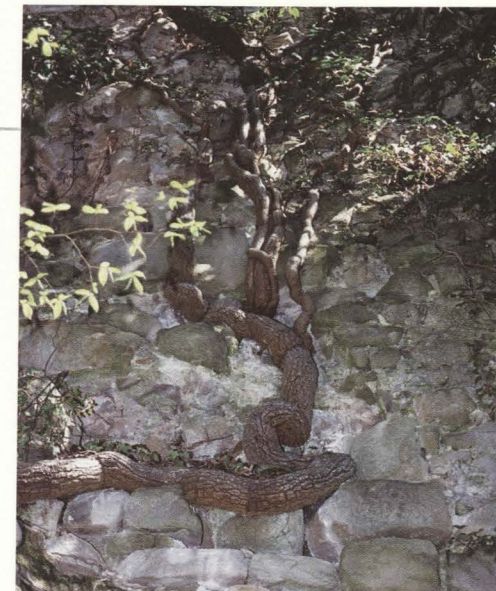
VINOZEL
Povijest
IŠTAKN
- priroda

Sl. 3. Prekovršac, kaštel Zrinskih. Drveće na kruništu zida (2003.)

tativni katalog izložbe *Prošlost i baština Vinodola*, održane povodom sedam stoljeća Vinodolskog zakonika, a u kojem se između 53 ilustracije nije našlo mjesta ni za jednu fotografiju, stari crtež ili arhitektonski snimak nekog od tih frankopanskih vinodolskih gradova, čiji su stanovnici i podložnici iznjedrili taj zakonik. Nešto slično dogodilo se i prije šest desetljeća sa samoborskim Starim gradom, kada u Zborniku izdanom povodom sedam stoljeća povelje kralja Bele IV. nije pridodan ni opis, ni arhitektonski crtež, pa čak ni prikaz radova po mnogo čemu iznimnog, iako amaterski provedenog djelomičnog istraživanja i saniranja zidova Staroga grada, u organizaciji samoborskog športskog društva "Šišmiš".¹²

Ishodište prisutnog ignorantskog odnosa prema plemićkim gradovima moramo potražiti na studiju povijesti umjetnosti, na kojem im se ne posvećuje baš nikakva pažnja. Još više nas začuđuje da ni povjesničari ne obraćaju dovoljnu pozornost tim impozantnim djelima srednjovjekovnih graditelja, ali i prostorima unutar kojih se odvijao i akumulirao dominantan dio srednjovjekovnog političkog, gospodarskog i kulturnog života, što se najbolje ogleda u posljednjim knjigama o hrvatskom srednjovjekovlju.¹³ Ako takav odnos prema plemićkim gradovima, a preko njih i prema čitavom povijesnom prostoru srednjovjekovnih hrvatskih zemalja imaju naši povjesničari, onda nas ne smije začuditi da Barbara W. Tuchman, opisujući Coucyev put od Senja prema Budimu, napiše da je putovao "kroz divlju, neprijaznu i opasnu zemlju".¹⁴ Ipak, baš ništa ne može i ne smije opravdati natuknicu "Stari gradovi (burgovi), utvrde, kašteli..." na web-stranici našeg Ministarstva kulture.¹⁵ Kada je korisnik interneta pročitao, ničemu se dobronem ne može nadati u predstojećim godinama.

Neposredna posljedica takvog našeg odnosa prema plemićkim gradovima jest njihovo krajnje dramatično građevinsko stanje, posebno onih plemićkih gradova koje smo već zatekli više ili manje ruševne. Daleko od ljudskih očiju, napušteni i zaboravljeni već nekoliko stoljeća, umiru oni u osami naših krajolika, a stvoreni su da se o njima ljudska ruka stalno i tegobno brine. Čvrsto prijanjajući svoja snažna



zmijolika debla, gusto razgranati bršljan zakrio im je posve lica zidova (sl. 2.), a utrobu im korijenjima svakim danom sve više razaraju moćna stabla (sl. 3.). Kada se čovjek zatekne ispod nekog od tih stabala, kao što je stablo izvijenjeno visoko pri vrhu obrambenog zida na Zrinu (sl. 4.), mora biti zadržan golemom snagom i nevjerojatnom izdržljivošću tih zidova.¹⁶ Agresivnosti biljnog svijeta pridružuju se i mali stanovnici naših šuma, koji pronalaze u kamenim i opečnim zidovima mjesta za svoja

legla (sl. 5.), i tako, samo naoko svojom malom snagom, pripomažu agoniji tih velikih djela čovjekova uma i ruku. Zidovi plemićkih gradova već se stoljećima othrvavaju, ne samo bršljanima, stablima, kiši, ledu, snijegu i vjetru, nego i zakonitostima prirodnih znanosti. Nevjerojatno je kako još stoji zapadni obrambeni zid Okića. Jedino tu možete vidjeti iz kritičine perspektive – u pogledu odozdo, dno temelja nekog zida. Dugačka ravna greda tu se ponaša kao da je armiranobetonska, a ne prije sedam i pol stoljeća lomljenim kamenom i vapnenim mortom lijevani zid (sl. 6.).¹⁷ A kako se tek moramo iznenaditi kada se nademo ispod čudesnog urušenja jednog od pregradnih zidova na prvom katu palasa Ružice, koji je, iako zidan samo sitnijim kamenom lomljencem i vapnenim mortom, izbacio duboko u prostor svoju jaku “konzolu”, koja tako već desetljećima, a možda i koje stoljeće, strši u prostoru visoko iznad naših glava, protivno svim suvremenim izračunima temeljenim na stoljetnom istraživanju ponašanja materijala i zidanih konstrukcija (sl. 7.). Bore se ti prastari zidovi sa svojim vječnim neprijateljima, vode svoju višestoljetnu borbu, koju bez naše pomoći na kraju moraju izgubiti.

S obzirom na okolnosti u kojima se nalaze ruševine plemićkih gradova, morali bismo očekivati o njima našu pojačanu brigu, koja bi se ogledala u postojanju osmišljenih programa radova i osiguravanja redovitih sredstava za njihovu realizaciju. Ako bismo sudili po čisto simboličnom udjelu plemićkih gradova u dosadašnjim programima financiranja programa zaštite spomenika kulture, onda je budućnost plemićkih gradova, posebice onih ruševnih, krajnje neizvjesna, ili je možda posve izvjesna. Zahvaljujući našem nemaru, koji proizlazi iz potpunog nerazumijevanja njihove uloge u našoj prošlosti, njihove će ruševine nestati s površine zemlje, a to znači da će biti izbrisani iz prostora, što je najkraća prečica za njihovo brisanje iz naše kolektivne memorije.

Možda će zanimljivi politički događaji, jedan s kraja 19. i drugi s kraja 20. stoljeća, najbolje oslikati svrhovitost poznavanja prošlosti, ali, što je jednako tako važno, i struktura plemićkih gradova. Kad je krajem 19.

stoljeća bilo aktualno tzv. žumberačko pitanje, odnosno kad je dovedena u pitanje pripadnost Žumberka Hrvatskoj, zatražio je krajem 1896. Emil Laszowski od žumberačkog župnika Nikole Belavića tlocrt grada Žumberka. Nakon što je primio od njega zatraženi tlocrt i usporedio ga s Pieronievim tlocrtom Sichelberga iz 1639., Laszowski je zaključio da su to dva posve različita grada. O tome Laszowski obavještava predsjednika državne komisije Andriju Taraya i člana komisije Nikolu Badovinca, što oni i potvrđuju djelomičnim otkopavanjem temelja zidova 22. rujna 1893., nakon čega je Žumberak ostao u sastavu Hrvatske.¹⁸

Stotinu godina poslije opet će se susresti aktualna politika i jedan povjesničar na jednom drugom plemićkom gradu.

Nakon što je Hrvatska konačno ostvarila svoju samostalnost, nametnula se potreba za uspostavom i oblikovanjem državnih protokolarnih i ceremonijalnih mjesta. Nažalost, u tom za mladu državu važnom trenutku politika nije pozvala u pomoć uvažene stručnjake, među kojima su se morali naći i vrsni povjesničari, nego su se ta dva subjekta pojavila u osobi vrlo autoritativnog prvog čovjeka u državi. U nekim drugim okolnostima to bi možda moglo biti povoljno, no tada je bilo kobno. Zbog nepoznavanja vlastite povijesti, Medvedgrad je preko noći promoviran u srednjovjekovni kraljevski grad. Zato danas imamo unutar Medvedgrada Oltar domovine, zamišljeno središnje mjesto svih važnijih protokolarnih svečanosti Republike Hrvatske, usprkos činjenici da njegovu prošlost ne krasi nikakvi herojski, državotvorni ili neki drugi značajniji događaji, kakvim stvarno obiluju neki drugi, nažalost posve zanemareni i široj javnosti posve nepoznati plemićki gradovi.

Ni ta fikcija o kraljevskom Medvedgradu, koja je bila posljedica nepoznavanja prošlosti i strukture plemićkoga grada iznad hrvatske metropole, ne bi bila toliko strašna da ona nije bila opravdanje za podizanje Oltara domovine, koji je postavljen, da čitava ta tužna priča bude još gora, upravo na ono mjesto na kojem ne samo da se nikada nije baš ništa značajnije dogodilo, nego se na to mjesto polagalo jedino ono što se već ispušta iz svakog zahoda. Poslije

Sl. 4. Zrin, drvo pri vrhu obrambenog zida [2004.]



Sl. 5. Garić grad, sjemenke u obrambenom zidu [2000.]



Desni stupac:
Sl. 6. Okić, pogled odozdo na dno temelja gotičkog prizida (lijevo) romaničkom obrambenom zidu desno [1982.]



Sl. 7. Ružica, konzolno istureni ostatak pregradnog zida prvoga kata palasa [2004.]

samo šest godina, u promijenjenim političkim okolnostima, odustalo se od državnih protokolarnih svečanosti na Medvedgradu, kada su uz počasnu postrojbu hrvatske vojske, ispaljene plotune i zvukove Lijepe Naše, polagani vijenci na mjesto na kojem u prošlosti nisu su kovani smioni planovi koji su trebali pridonijeti boljitku Domovine, nego su tu, s visine od petnaestak metara, “polagani” samo nusprodukti prirodnog sagorijevanja hrane u

tjelesima zagrebačkih kanonika i njihove posluge. Ali, nije bilo “hrabrosti” da se ide i logičan korak dalje te da se utrne vječni plamen, koji na sramotu sviju nas i dalje gori na tom nimalo uzvišenom mjestu.

I dok su se tada, jednako kao i danas, i kao što će se i ubuduće događati, ruševine hrvatskih plemićkih gradova smanjivale i smanjuju svakim trenom protoka vremena, svakom smrzavicom, svakom kišom, svakom žegom, svakom olujom, ali i svakim lahorom povjetarca,

koji za ljudsko oko neprimjetno, ali uporno odnosi iz zida poneko zrnce pijeska, a ništa se ne čini da se taj prirodni proces uspori – za taj i takav Oltar domovine i radove koji su s njime bili povezani, a intenzivno su izvedeni za samo sedamdesetak dana, Država je spremno, i bez gotovo ičijeg prigovora, utrošila tri godišnja iznosa namijenjena za zaštitne radove u toj godini za sve ostale hrvatske spomenike kulture. To nam najbolje potvrđuje da sadašnje dramatično stanje ruševnih ostataka čitavog niza plemićkih gradova nije rezultat i pitanje nedostatka novca, nego je rezultat pomanjkanja poznavanja njihove prošlosti, a time razumijevanja i svijesti o njihovu značenju i ulozi tijekom čitavog našeg srednjovjekovlja, kao i razumijevanja značajki i vrijednosti njihovih građevinskih struktura. Konačno, plemićki gradovi imali su u nizu stoljeća značajnu ulogu u oblikovanju nacionalnog identiteta.

Ono što bismo mogli nazvati medvedgradski sindrom pojavilo se nekako istodobno na drugom mjestu. Frankopanski grad u Ribniku posljednjih je tridesetak godina bio napušten. Posljednje desetljeće 20. stoljeća Ministarstvo kulture izdvajalo je za njegovo održavanje simbolična sredstva s kojima je prvo obnovljen pokrov, a potom su provedena konzervatorska istraživanja te izvedeni neophodni hitni restauratorski i sanacijski radovi na najugroženijim i spomenički najvrjednijim dijelovima. Daljnjim dodjeljivanjem tako skromnih sredstava koje je Država do tada izdvajala za Ribnik njegova bi sudbina ostala upitna. U isto je vrijeme stvoreno uvjerenje po kojem je privatizacija izlaz za sve naše gospodarske nedaće, pa tako i za niz napuštenih profanih spomenika kulture. U tom se ozračju priželjkivalo da netko kupi i ovaj stari grad. Priželjkivalo se da taj “netko” bude razuman i kooperativan, netko tko je spreman pod jasno određenim i obostrano prihvatljivim uvjetima uložiti svoja sredstva u spomenik kulture. U tim tegobnim ratnim danima pojavljuje se u Hrvatskoj obitelj čijim je članovima u engleskoj putovnici i molbi za hrvatsko državljanstvo bilo upisano da se prezivaju ništa manje nego – i Frankopan, i Šubić, i Zrinski. Ta, u najtežim danima Domovinskog rata “uskrsla” obitelj “Franko-

pan Šubić Zrinski” iskorištava na ratno profilerski način opću tešku situaciju u zemlji te siromaštvo općine i njihovu želju da uprihode količinu novca o kojoj su do jučer mogli samo sanjati, pri čemu nezainteresirano Ministarstvo kulture pri kupoprodaji Ribnika ne pruža gotovo nikakvu pravnu i savjetodavnu pomoć. Postavši vjerojatno svjesni u svome prezimenu grotesknoga gomilanja prezimena najznačajnijih hrvatskih plemićkih obitelji, oni na jednak način kao što su prigrabili sada odbacuju Šubiće i Zrinske, pa su po tom samo kao potomci Frankopana predstavljeni Papi tijekom njegova kratkog boravka u Rijeci. I dok bi u svakoj drugoj europskoj zemlji takvo lažno predstavljanje bilo za narod i Državu krajnje uvredljivo i time krivično gonjeno i odmah potom odgovarajuće sankcionirano, u Lijepoj Našoj sve prolazi kao u nekoj pjesmi – tiho, tiše, najtiše.¹⁹

Ova tri događaja u razmaku od stotinu godina, jedan pozitivan primjer, koji je rezultat razumijevanja važnosti poznavanja vlastite prošlosti i struktura plemićkih gradova, i druga dva krajnje negativna, koji proizlaze iz potpunog nerazumijevanja istih, oslikavaju svrhovitost što boljeg poznavanja prije svega nacionalne povijesti, ali i struktura plemićkih gradova unutar kojih je nastajao i odvijao se znatan dio te povijesti, a što nije moguće bez njihova sustavnog istraživanja. Da bi se takva istraživanja mogla provoditi, potrebno je osigurati njihovo optimalno financiranje. Tu se otvara i zatvara začarani krug. Za provedbu takvog financiranja nužna je svijest o njihovim značajkama i vrijednostima, a ona se stvara tek upornim i dugotrajnim istraživanjima, objavljivanjem rezultata tih istraživanja, ne samo u stručnim časopisima, nego u svim javnim medijima, prezentacijom istraženih i konzerviranih plemićkih gradova, njihovim uključivanjem u turističku ponudu i nastavne programe osnovnih i srednjih škola.

Napomenuto je krajnje dramatično stanje ruševina plemićkih gradova. Prirodni procesi razgradnje ruševnih ostataka svakoga pojedinog plemićkoga grada neodoljivo podsjećaju na prastare klepsidre. Zapravo, same ruševine plemićkih gradova velike su klepsidre. Svako

osipanje njihovih zidova, bilo da se radi o sitnim zrcima pijeska, ispalim iz žbuke koja povezuje kamen ili opeku njihovih zidova, ili se radi o ispalom neobrađenom kamenu iz zidne jezgre, klesancu s lica zida, ili nekom brižno klesanom detalju – konzoli, izljevu, okviru vrata ili prozora, svaki taj dio je jedno pješčano zrnce klepsidre plemićkoga grada. Svakim prodorom neke naizgled bezazlene, sitne, jedva primjetne sjemenke u rastvorenu rešku nekog zida povećava se isprva uski otvor klepsidre plemićkoga grada. Osipavanje i urušavanje ruševina plemićkih gradova odvija se po pravilu geometrijske progresije. Ako se prirodnim silama priključi još i čovjek, onda proces uništavanja nekog plemićkog grada može dobiti gotovo svjetlosnu brzinu u svim onim slučajevima kada ljudska destruktivnost, koja se naj snažnije izražava posve iracionalnim postupcima rata, pa u jednom malom djeliću sekunde nakon “velikog praska” pretvara u hrpu kamena, opeke i šute i najgrandioznije arhitektonsko ostvarenje, za što najbolje svjedoči miniranje Coucyja pri kraju rata 1918. godine.

Na kraju, istjecanjem iz klepsidre posljednjeg zrnca nestaju i posljednji nadzemni tvarni ostaci nekada živog i dugotrajnog organizma plemićkoga grada, koji nas je zadužio svojom ulogom i doprinosom u stvaranju i oblikovanju dubljih slojeva naše povijesti, čiji ćemo poneki dašak duha, nakon istjecanja posljednjeg zrnca, moći osjetiti još samo kroz poneku povijesnu ispravu. Nekada impresivni spletovi zidova plemićkoga grada time su posve nestali iz krajolika, čiji su stoljećima bili sastavni dio. Bez njihova postojanja u prošlosti, mnogo toga drugoga danas ne bi bilo u tom istom krajoliku, a čemu se divimo, istražujemo i iscrpljujemo u stalnoj borbi da ta davna i divna ostvarenja ljudskog uma i ljudskih ruku očuvamo za buduće naraštaje. Svaki puta kada dopustimo istjecanje posljednjeg zrnca klepsidre plemićkoga grada, nekim budućim arheolozima, ako će pokazati zanimanje, ostavljamo tek zadovoljstvo otkrivanja njihovih skromnih temeljnih struktura. A svi oni visoki i snažni zidovi kojima smo dopustili da se pred našim očima istope, nestanu, pretvorivši se u amorfnu grupu, govorili su o sebi neizmjerljivo više

nego što će nam to moći o njima reći isprave pohranjene ne samo u našim nego i nekim stranim arhivima, ili, sutra, njihove otkopane skromne temeljne strukture. Nema nikakvog opravdanja da sve te zidove, ma koliko bili visoki ili niski, debeli ili tanki, kameni ili opečni, ožbukani ili neožbukani, čitavi ili krnji, zaogrnuti bršljanom ili okrunjeni svakojakim drvećem, ne prihvatimo i prema njima se ne odnosimo jednako kao prema ispravama pisanim u tim istim plemićkim gradovima, a prema kojima se opravdano odnosimo uvijek brižno i s krajnjim poštovanjem.

Kad bi se nekom nesrećom dogodilo da prokišnjava krov nekog spremišta takvih povijesnih isprava, ili da voda curi po njima iz oštećene vodovodne ili kanalizacijske cijevi, a da oni koji trebaju skrbiti o njima ne reagiraju, puštaju da voda ispire i rastače iz dana u dan stare pergamene i listine, to bi nedvojbeno izazvalo zgražanje javnosti, kulturni skandal, i potaklo nadležno ministarstvo na energične i trenutne mjere. Oni koji povremeno obilaze ruševine plemićkih gradova lako se mogu uvjeriti da svaki puta kad ih posjete njihovih zidova ima sve manje, a bezličnih svježih hrpa urušenog materijala sve više te da se još zna dogoditi da ljudi ruše njihove zidove, da njihov materijal odvoze i njime nasipavaju putove, ili si njime nešto grade. To je jednako kao kada bi se nekažljivo moglo uči u neki arhiv, uzeti neku ispravu, ili čak čitavu kutiju isprava te ih iskoristiti za zamatanje gableca, potpalu vatre, ili za podložak podrumskom ormaru kojem nedostaje noga. Ovo drugo srećom teško da možemo i zamisliti, ono prvo ipak susrećemo – ali ne reagiramo. Možemo li uopće zamisliti situaciju da u nekom arhivu istjecanje vode uništava pohranjenu gradu, da su miševi otkrili neke dijelove natopljene arhive kao dobar izvor hrane, a preostale suhe prostore kao idealno mjesto za svoja legla, da posve dotrajale električne instalacije pri uključivanju uvijek negdje zaiskre i time stalno prijete požarom, da su vrata razvaljena, a da zaposlenici toga arhiva stalno vape za pomoć, tražeći od mjerodavnih sredstva kojima bi se otklonili svi nedostaci? Nadležno i mjerodavno mjesto uporno se oglašuje na njihove zahtjeve, ili pak,

u boljem slučaju, dodijeli količinu novca dovoljnu tek da se zamijene brtve na slavinama (do kojih ni ne dopire voda, jer je pukla cijev), za kupnju nekoliko tuba "Gardencola" (na čiji bi se sadržaj trebali zalijepiti razmnoženi miševi), za nabavu kompleta patrona za električne osigurače, odnosno sredstva dovoljna za izradu kopije ključa za bravu koja se više ne može popraviti. A upravo nešto slično tome događa nam se iz godine u godinu s financiranjem zaštitnih radova na plemićkim gradovima. U onih koji bi htjeli, mogu i pokušavaju nešto učiniti, prije ili kasnije javlja se apatija, rezignacija nakon niza uzaludnih pokušaja da nešto pokrenu. U toj svojoj nemoći, a u nadi da ipak nešto ishode, oni u zahtjevima za financiranje zaštitnih radova ponekad sami do apsurdna smanjuju iznose potrebne za pokretanje radova, pa se onda mora dogoditi da, kada se takva apsurdna i simbolična sredstva veliku dužno odobre, ubrzo utru tek pokrenuti radovi. A tamo gdje se ipak ne utru, ulaganja su manja od šteta koje istovremeno nastaju neizbježnim istjecanjem zrnaca iz klepsidre plemićkoga grada.

Investitor, nadležno Ministarstvo kulture, s obzirom na potrebe i zahtjeve brojnih institucija i manifestacija o kojima u cijelosti ili djelomično skrbi, kronično raspolaže nedovoljnom količinom novca koji mu iz godine u godinu namjenjuje državni proračun. Ministarstvo kulture osigurava sredstva za kazališnu i filmsku djelatnost, arhive i knjižnice, muzeje i galerije, podupire niz kulturnih manifestacija, Dubrovačke ljetne igre, Splitsko ljetno, Zagrebačku smotru folkloru, Dječji festival u Šibeniku, izložbe, razne festivale, domaće i međunarodne, kazališne i filmske, osigurava sredstva za sudjelovanje na festivalima, izložbama, gostovanjima kazališta, filharmonije u zemlji i inozemstvu, sufinancira izdavanje knjiga i časopisa, osigurava sredstva za gradnju i održavanje infrastrukture u kulturi, financira suradnju naših institucija s inozemnim institucijama, financira međunarodnu razmjenu te uza sve to osigurava sredstva i za Upravu zaštite kulturne baštine te svakim danom sve brojnijih njezinih konzervatorskih odjela, kao i za zaštitne radove na spomenicima kulture.

Mali dio od kolača koji ispeče Ministarstvo financija i razreže njegov ministar, a prihvati Vlada, morao bi sve njih zadovoljiti. Svima koji su na proračunu, posve ili samo dijelom, čini se nakon raspodjele da su upravo oni najviše zaknuti, da su za njih sredstva razdijeljena po najnepovoljnijem ključu. Međutim, svaka od tih djelatnosti i institucija ima svoj lobi, svaka ima svoje strukovno udruženje koje homogenizira tu struku ili službu, svaka – osim zaštite spomenika kulture. Nepopularno i nezahvalno je vagati tko je koliko dobio od tog kolača, ali smo svjedoci mnogih apsurdnosti pri raspodjeli sredstava. Nema nikakve dvojbe da zaštita spomenika pri tome loše, možda i najlošije prolazi, posebno od kada je neprirodno sjedinjena s Ministarstvom kulture, u koje je utopljena do neprepoznatljivosti. Konzervatori kao da su postali "zlo" koje država nužno mora imati, jer želi biti dio Europe, pa je utjecaj tog "zla" nastojala i uspjela smanjiti na najmanju moguću mjeru. Tom su "zlu" prvo oduzeli stručnu udrugu, zatim i dušu. Oduzeli su mu i najmanji oblik autonomnosti: njegov uistinu samo formalni čelnik ne smije svojim podređenima potpisati čak ni tako beznačajan dokument kao što je tuzemni putni nalog. Upravi te Službe oduzet je njezin prostor, po kojemu je bila prepoznatljiva,²⁰ potencijalno neovisna, nakon čega je smještena u adaptiranu zgradu, u kojoj na prvome katu sjedi ministar, u drugom i trećem njegovim pomoćnici sa svojim službama, a za konzervatore Uprave koja bi morala organizirati i sustavno voditi rad na zaštiti kulturne baštine u državi osigurano je adaptirano potkrovlje.

Toj su službi oduzete zbirke koje je začeo i svojim marom stvarao Gjuro Szabo, a nakon njega nastavio proširivati i dopunjavati niz istaknutih konzervatora, od Ljube Karamana, Andele Horvat, Grete Jurišić, Ane Deanović, Ivy Lentić Kugli sve do sadašnje generacije konzervatora. Konzervatorima u Upravi za zaštitu kulturne baštine, koja je nesretno utopljena u Ministarstvo kulture, oduzeta je fotodokumentacija, zbirka dosjea, čak i knjižnica, koja je sada smještena u podrum, da bi sve to, kao u nekom bunilu, bilo dodijeljeno drugoj instituciji, koju se željelo održati na životu

nakon uvođenja nekih vladinih restriktivnih mjera. Takva se, blago rečeno, glupost nije mogla dogoditi nikom drugom nego samo Upravi zaštite kulturne baštine. Nitko se iz tog ministarstva nije usudio ni pomisliti da posegne npr. za zbirkama i arhivima Zavoda za teatrologiju, ili Hrvatske kinoteke. To se moglo učiniti jedino Službi zaštite kulturne baštine i to nakon što ju se obezglavilo, osakatilo i eutanaziralo. Formalno širenje konzervatorske službe osnivanjem niza konzervatorskih odjela koji sada postoje gotovo već u svakoj županiji može zavarati samo one posve neupućene.

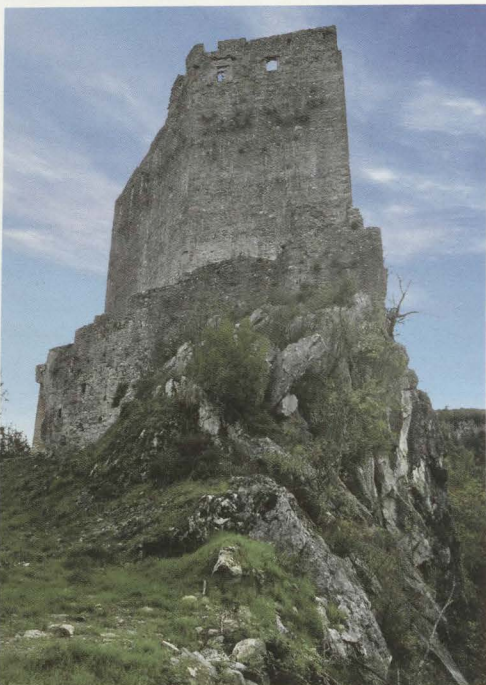
Pri raspodjeli oskudne količine sredstava namijenjenih zaštiti spomenika kulture Ministarstvo kulture nastoji zadovoljiti što više želja svake regije, županije, grada, općine, nadbiskupije, biskupije, dekanata, župe, interesnih grupa, utjecajnih pojedinaca, ambicioznih političara, župnika, biskupa, nadbiskupa, kardinala, koji svaki na svoj način lobiraju u Ministarstvu da se upravo njihovim programima dade prioritet i dodijeli što veća količina novca. Ono malo sredstava osiguranih proračunom tada se dijeli na mnoštvo programa, pa onda nije čudo da su ti iznosi takvi da se s njima malo što može racionalno učiniti. Pri raspodjeli sredstava nisu prisutni kriteriji širuke, iako su borbi oko tog komadića kolača priključeni nadležni konzervatorski odjeli, istodobno svjesni da je ključ te raspodjele napravio, i u svojoj ruci čvrsto drži, netko drugi.

Ne treba posebno spominjati da u svim tim natezanjima, lobiranjima i pritiscima sa svih strana plemićki gradovi najlošije prolaze. Iza obnove neke kapele, crkve, samostana, stoje više ili manje utjecajni pojedinci iz crkvene hijerarhije, stoji Crkva kao važna institucija u društvu i državi, s kojom svaka Vlada nastoji njegovati što bolje odnose. Prečesto, posve neopravdano, selekciju prolaze njihovi programi, budući da se radi o zahtjevima za puko investicijsko održavanje, koje ne bi smjelo biti predmet financiranja Ministarstva. Iza nekih programa stoje političari svih rangova, od načelnika male općine do saborskog zastupnika ili stranačkog čelnika, a da se i ne spominje mnoštvo onih iz pozicionirane stranke. Iza programa ruševnih plemićkih gradova, i iznad

njih, samo su šume, najčešće bukove, izmiješane s pokojim hrastom, češće grabom, kestenom i akacijom, daleko rjeđe borom i smrekom, kroz koje kretanje otežavaju isprepletene bodljikava kupina, šparogina, slak i kopriva. Nekadašnje šumarije, objedinjene danas u državnom poduzeću Hrvatske šume, na čijem su posjedu, a time makar formalno i u vlasništvu ruševine plemićkih gradova, sigurno nemaju interesa, a time ni potrebe lobirati u Ministarstvu kulture. Za ta povijesna mjesta, prema kakvima se svaki drugi europski narod odnosi s dužnim poštovanjem, u nas, dakle, malo tko mari.

Kada se prije više desetaka godina Milan Prelog, povjesničar umjetnosti i apsolutni autoritet u struci, kritički osvrnuo na nesretnu sudbinu renesansnih ljetnikovaca "*...koji – pred našim očima – umiru duž sunčanih obala Rijeke Dubrovačke... uz naš prešutni pristanak*", onda je za njih napisao da su "*baština bez baština*".²¹ Ni nakon četiri desetljeća ništa se nije promijenilo u našem odnosu prema njima. Buldožeri su svoje odradili, magistrala je provedena neposredno uz obalu, čime je na najgrublji način odsjekla ljetnikovce od mora. U novije je doba na ulazu u Rijeku Dubrovačku sagrađen viseći most koji je spojio njene nasuprotnne obale i time znatno skratio put do Dubrovnika, ali je visokim "jarbolom" vizualno zagradio Rijeku, dok gusta šuma jarbola zbijenih luksuznih jahti na vezovima nove marine sagrađene na njezinu kraju posve odvajaju Rijeku Dubrovačku od zaleđa iz kojega prirodno izrasta. Takvim je drastičnim čovjekovim zahvatima posve izmijenjen prostor, uništene su njegove ljepote zbog kojih su dubrovačke patricijske obitelji tu gradile svoje ljetnikovce, koji su, nažalost, neuklopljeni u suvremene tokove života, ostali prepušteni na milost i nemilost čudovišnom ponašanju čovjeka "modernog doba".²² Prelogovu krilaticu možemo posuditi i s jednakim značenjem primijeniti na ruševine plemićkih gradova, koji su možda još naglašeniji primjer – *baštine bez baština*.

Baštinik ruševnih ostataka plemićkih gradova može biti jedino hrvatski narod. Zato jedini skrbnik plemićkih gradova može i mora biti Država preko Uprave za zaštitu kulturne baštine, danas iracionalno utopljene unutar



Sl. 8.a Ostrovica, pogled s istoka [2004.]

Sl. 8.b Petrapilosa, pogled sa sjeveroistoka [2006.]

Utješno je što raspolažemo mogućnošću da nakratko zaustavimo istjecanje zrnaca klepsidre ruševina plemićkih gradova, i time produjimo ukupno vrijeme njihova istjecanja, što više da ih ponekad nakratko okrenemo i time vratimo poneko iscurilo zrnce na ranije mjesto, produjajući tako trajanje njihovih vremenom rastočenih tvornih ostataka. Da bismo bilo što pozitivno pokrenuli, ne samo kada su u pitanju plemićki gradovi, potrebno je promijeniti postojeći sustav zaštite kulturne baštine, makar s jednim hrabrim korakom – unazad, vraćanjem na sustav koji je ranije postojao i koji je nedvojbeno bio znatno djelotvorniji i za konzervatore poticajniji. To će biti vrlo teško ostvarivo sve dok su u Službi svi oni koji su svjesno i iz osobnih interesa doveli Službu i konzervatorsku profesiju u sadašnju poziciju. Moralo bi se insistirati na što skorijim promjenama koje će se pozitivno odraziti na uvjete i ozračje u kojem rade konzervatori i restauratori, a koje je bitno za njihov uspješan rad. Stoga je nužno žurno i nezaobilazno reorganizirati Službu. Za početak je neophodno vratiti se na stanje u kojem se Služba nalazila početkom ili makar do sredine devedesetih godina prošloga stoljeća. Potrebno joj je vratiti autonomnost, pomoći joj u izgradnji autoriteta temeljenog na stručnom i predanom radu, principijelnosti, nepotkupljivosti, apolitičnosti, odlučnosti i ustrajnosti svih onih koji u njoj rade.

Svega se smijemo odreći osim nade. Stoga se moramo nadati da, najblaže rečeno, tek kratko opisano nezadovoljavajuće stanje u Službi zaštite spomenika kulture neće još dugo potrajati te da će se priželjkivane, nužne i temeljite promjene pokrenuti i ubrzano odvijati u željenom smjeru, iako se za sada ne naslućuje tko bi to bio spreman i tko bi to mogao pokrenuti i provesti te promjene. Ako se takve promjene dogode do trenutka objavljivanja ove knjige, budući da ovdje opisano neće biti više aktualno, ne znači da je bilo uzaludno napisano. Ustrojstvo Službe, kadrovska i stručna politika koja se provodila posljednjih desetaka i više godina imat će dugotrajno nepovoljan utjecaj na ukupno fizičko stanje spomenika kulture i sva zbivanja u Službi i oko Službe, pa

Ministarstva kulture. Država putem svojeg Ministarstva kulture mora konačno spoznati mjesto i ulogu plemićkih gradova u hrvatskoj povijesti i u tome prepoznati nacionalni interes u njihovu istraživanju, konzervaciji i prezentaciji. Ona mora postati svjesna da se unutar tih ponekad i skučenih prostora, ali istodobno i često vrlo složenih reprezentativnih arhitektonskih sklopova, unutar kojih su skladno funkcionirali različiti sadržaji, odvijao u našem srednjovjekovlju pretežan dio političkog, kulturnog, društvenog i gospodarskog života. U njima se politički oblikovao narod, stvarala nacionalna svijest, povijest i kultura, počela se stvarati i razvijati gospodarska podloga Države i taložiti njezin kulturni supstrat. Zar se ne bi moralo očekivati da tim stupovima hrvatskog srednjovjekovlja Država sada uzvratu sustavnim brigom?

će za bolje razumijevanje tih budućih, najdajmo se boljih okolnosti i budućeg rada konzervatorske i restauratorske službe, vjerujem, poslužiti i prethodni reci.

Stranice koje slijede obuhvatit će samo plemićke gradove u kontinentalnom dijelu Hrvatske, s naglaskom na njihove kule, dakle na prostoru srednjovjekovnih kraljevina Hrvatske i Slavonije na kojima se, zbog političke povezanosti, zrcali neposredan i snažan srednjoeuropski graditeljski utjecaj. Pritom je neophodno napomenuti da su plemićki gradovi na prostoru srednjovjekovne Hrvatske, posebno oni u Lici, uglavnom na iznimno niskom stupnju sačuvanosti. Iznimno se među njima svojom sačuvanosti izdvaja Brinje, a kao suprotnost njemu, na Ostrovici, drugom po važnosti gradu knezova Šubića, nije ostao povezan žbukom ni kamen na kamenu. Usprkos tome njegov je osebujan terasasti položaj i danas jedan od najdojmljivijih na prostoru čitave naše zemlje (sl. 8.a).

Plemićkim gradovima na prostoru srednjovjekovnih kraljevina Hrvatske i Slavonije mogli bi se priključiti neki plemićki gradovi u središnjoj Istri, koja je bila u visokom i kasnom srednjem vijeku također politički snažno povezana s moćnim sjevernim susjedom, što se, razumljivo, odrazilo na prisutnost i oblik plemićkih gradova podizanih na tom prostoru. Ipak, sustavna obrada istarskih plemićkih gradova zahtijeva zaseban pristup, tim prije što o njima gotovo ne postoji literatura iz pera hrvatskih istraživača.²³ Potrebno je što prije nešto poduzeti, budući da su ti gradovi posve nepoznati široj javnosti, pa su u toj turistički našoj najnaprednijoj regiji posve isključeni iz turističke ponude. U Istri susrećemo možda najslikovitije ruševine plemićkih gradova na čitavom prostoru Hrvatske. Plemićki grad Kostel (Petra Pelosa, Petrepiloza, Kosmati Kostel)²⁴ ne samo da je iznimno slikovit, nego je po dojmu koji ostavlja na promatrača, zahvaljujući zgusnutom volumenu, impresivnoj visini i unutarnjoj organizaciji prostora, upravo školski primjer srednjoeuropskoga visinskoga plemićkoga grada (sl. 8.b). Ruševine plemićkoga grada podno Momjana,²⁵ koji je podignut na izdvojenoj strmoj litici iznad doline rijeke

Dragonje, iako je sagrađen na prijelazu iz srednjega u novi vijek, po svom smještaju i dispoziciji sastavnih dijelova, među kojima se posebno izdvaja visoka četverokutna kula, karakteristične su upravo za kasnosrednjovjekovno razdoblje. Usprkos njihovoj privlačnosti, istarske plemićke gradove bit će potrebno prikazati na nekom drugom mjestu.

¹ Kukuljević Sakcinski, I., 1883., 3.
² Dizajn plakata veličine 1x1 m izradio je Mihajlo Arsovski, a autor fotografija je Damir Fabijanić.
³ Gradnju terasa s podzidima od suhozida, na kojima se sadila vinova loza, započeli su dozvolom Marije Terezije na strmim i posve krševitim predjelima iznad Bakarskog zaljeva stanovnici Praputnjaka kod Bakra. Takve terase Praputnjaci nazivaju takale.
⁴ Na Pagu i na nekim drugim dijelovima obale dugački i neobično pravilni potezi suhozida rezultat su nastojanja kojim se strogo određuje način držanja stoke i način njihove ispaše, što je regulirano i najstarijim našim statutima: Vinodolskim zakonikom 1288., Statutom otoka Brača 1305., Statutom grada Senja 1388. i dr.
⁵ Kukuljević Sakcinski, I., 1883., 3.
⁶ Kukuljević Sakcinski, I., *Veliki Kalnik* ..., 1869., 17.
⁷ Deanović, A., 1978., 35.
⁸ Szabo, Gj., 1920.
⁹ Tu ne možemo ubrojiti radove Tomislava Đurića i Dragutina Feletara koji su popularno, novinarski pisane crtice o plemićkim gradovima i dvorcima Slavonije, ali koji imaju nedvojbeno značajnu ulogu u popularizaciji plemićkih gradova.
¹⁰ Rekonstrukciju su izradili Zlata Jeras Pohl i Ivo Maroević.
¹¹ Ivančević, R., 1986.
¹² Što tek reći za knjigu *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 2006. U tom izboru stotine arheoloških lokaliteta, od plemićkih gradova zastupljen je jedino Ozalj. U tom pregledu prisutne su teško razumljive nelogičnosti. Tako npr. u prvom dijelu knjige u kojem se sažeto govori o značajkama arheoloških lokaliteta po županijama, polovica pratećih ilustracija arheoloških lokaliteta Koprivničko-križevačke županije prikazuju Veliki Kalnik, kojega nema među prikazanih stotinu arheoloških lokaliteta u drugom dijelu knjige složenom po abecednom redu lokaliteta. Teško je objašnjivo da je na karti Sisačko-moslavačke županije povijesni Zrin označen kao neprepoznatljiv srednjovjekovni lokalitet, odnosno da je u čitavoj toj županiji, po priloženoj karti, kao srednjovjekovni lokalitet prepoznatljivo jedino Topusko!
¹³ Npr. u prvoj knjizi grupe autora najnovije *Povijesti Hrvata*, Zagreb, 2003., kojom je obuhvaćen srednji vijek, između 164 likovna priloga i karte nema nijednog koji bi na bilo koji način ilustrirao neki plemićki grad, ali ima npr. dvije jednake fotografije crkve sv. Jurja u Rovanijskoj ili čak četiri fotografije šibenske katedrale.

Ni u nekoliko drugih knjiga o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti koje su objavljene u posljednja dva desetljeća nećemo naići na prilog s likovnim prikazom nekog plemićkoga grada.

¹⁴ Tuchman, W. B., 1984., II., 267.

¹⁵ "Počinju se graditi u 12. stoljeću, za vrijeme provale Tatara i uz određene promjene grade se i koriste sve do 18. st. kada prestaje opasnost od Turaka. Promjene nastaju u 15. st. pojavom vatrenog oružja ali i razvitkom tehnike. Različiti su veličina, od čitavih kompleksa s palasom, gospodarskim zgradama, dvorištima, branič kulama i bedemima...do pojedinačnih kula. Nastali su na strateškim položajima, kao što su planinski prijevoji, ali i položaji uz vodotoke i važnije prometnice. Postoji i nekoliko burgova u ravnici koji se dodatno štite vodenim opkopima (tzv. wasserburg). U najvećem broju građeni su od kamena. To je razlog njihove očuvanosti do naših dana. Nakon napuštanja prepušteni su destruktivnom djelovanju prirode i čovjeka a opiru se jedino postojanošću kamena i čvrstini gradnje. Njihova stoljetna ruševnost poprimila je romantičarsku dimenziju koja je određuje kao posebnu spomeničku vrstu integriranu u krajolik. Kroz čitavo 20. stoljeće konzervatori vode brigu o ovoj vrsti baštine kroz izučavanje, dokumentiranje pa i samu fizičku zaštitu. Sve je to nedostavno za zaštitu tako brojne baštine. Otežana pristupačnost te pomanjkanje gospodarskog interesa za ulaganjem u ovu vrstu spomeničke baštine bile su negativne činjenice za njihovu bolju zaštitu. Ni to ne mora biti tako. Nekada su potrebni mali zahvati da bi se zaustavilo daljnje propadanje, kao npr. sječa drveća koje često raste iz temelja zida čije ga žile rastaču.

Da bi se ova vrsta kulturne baštine, njihovo stanje i problematika zaštite približila javnosti u Ministarstvu kulture, u Upravi za zaštitu kulturne baštine radi se na prikupljanju i aktualizaciji grade o njoj, koja se planira objaviti." Ministarstvo kulture Republike Hrvatske>Kulturna baština>Nepokretna kulturna baština>Pojedinačna kulturna dobra>Tematske cjeline kulturnih dobara>Stari gradovi (burgovi) i utvrde.

¹⁶ Koliko jake dinamičke sile vjetra djeluju na veliku razgranatu krošnju stabla te se dalje prenose preko 70 cm debelog debla i njegova korijenja na taj trošan višestoljetni zid, pokazuje nam primjer proračuna za stup barjaka na vrhu južne medvedgradske kule. Da bi se neutralizirala jaka dinamička sila vjetra na zastavu postavljenu na vrhu kule, bilo je potrebno ispod ravne završne ploče izvesti dva para unakrsno postavljenih armiranobetonskih greda presjeka 20x60 cm.

¹⁷ Izvornom 84 cm debelom romaničkom obrambenom zidu, temeljenom na samom rubu žive stijene, prizidan je nakon mongolske provale s unutarnje strane, na nasipanoj i zaravnatoj površini, zid debljine 160 cm. Nakon urušavanja nadtlošnog dijela vanjskog romaničkog zida, ispiranjem nasipa na kojem je podignuto unutarnje pojačanje obrambenom zidu, njegov se temelj nepredvidivo "našao" u zraku.

¹⁸ Deželić, V., 1914., 12.

¹⁹ O ovoj sramotnoj prijeviri više u poglavlju "Utjecaj politike i političara na obnovu i sudbinu nekih plemićkih gradova".

²⁰ Pola je stoljeća središnja institucija za zaštitu spomenika kulture u Hrvatskoj imala sjedište na prvom i drugom katu u Ilici 44, dvokatnoj zgradi nekadašnjeg

austrougarskog hotela s 18 prozorskih osi. Prvo je tu bio smješten središnji Konzervatorski zavod u Zagrebu, potom nakon reorganizacije službe provedene 1965. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (do 1992.). Opasno gubljenje identiteta nastupilo je 1992. simboličnim činom, isticanjem table na pročelju zgrade u Ilici 44, na kojoj je velikim slovima na vrhu pisalo MINISTARSTVO PROSVJETE I KULTURE, a ispod toga manjim slovima Zavod za zaštitu spomenika kulture. Značajan pomak trebao je nastupiti 1994., kada je osnovana Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, ali je ukinuta već 1998. Godine 1998. ponovno se mijenja ploča na pročelju Ilice 44, pa je opet na vrhu velikim slovima pisalo MINISTARSTVO KULTURE, a ispod malim slovima Uprava za zaštitu kulturnih dobara. Preseljenjem Ministarstva kulture u adaptiranu zgradu u Runjaninovo 2 središnja institucija za zaštitu spomenika kulture u Hrvatskoj, sada posve utopljena u Ministarstvo kulture, seli se 2003. iz Ilice u Runjaninovu.

²¹ Prelog, M., 1964.

²² Ljetnikovci su dijelom napušteni, dijelom se neprimjereno koriste, za njih je malo tko zainteresiran. Njihova neposredna okolina u tolikoj je mjeri izmijenjena i devastirana, da u njoj nitko ne želi boraviti, još manje investirati u obnovu i održavanje ljetnikovaca. I to je razumljivo. U drugoj polovici 20. st. uništena je ljepota prostora zbog koje su oni sagrađeni upravo na tome mjestu. Zbog toga je njihovo stanje danas rezultat procesa koji je jednim dijelom bilo teško izbjeći. No, moglo se, i moralo, izbjeći nedjelo koje je nedavno učinjeno na jednom drugom dubrovačkom ljetnikovcu. Upravo je nevjerojatno to što se dogodilo s orsanom ljetnikovca Sorkočević na Lapadu, koji je u posjedu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. To ispod prostrane šetnice smješteno izduženo pravokutno spremište za brod i pribor potreban u ribolovu presvedeno je bačvastim svodom. Nasuprot širokom lučnom otvoru okrenutom moru ispod šetnice se na nasuprotnoj strani na orsan prislanjala vodospremnica, čije je kameno grlo na prostranoj terasi, a bogato klesana česma s druge strane zida vodospremnice. Neki su iz te najviše državne kulturne i znanstvene institucije odlučili prenamijeniti prostor orsana. Da bi se prostor mogao nadalje koristiti u neke druge svrhe, morao je dobiti sanitarni čvor za koji se mjesto našlo u - vodospremnici. To jednostavno rješenje postiglo se probijanjem zida između orsana i vodospremnice, pri čemu je projektant ventiliranje tih prostora "domišljato" riješio kroz kameno grlo na šetnici. Ako tako nešto mogu napraviti akademici, što onda očekivati od običnih smrtnika. Ipak, u čitavoj je toj nevjerojatnoj priči najčudnije i krajnje zabrinjavajuće da je sve to prošlo posve šutke. Brojne relevantne institucije i još brojniji uvaženi pojedinci iz struke, koji su znatan dio svog znanstvenog rada posvetili upravo dubrovačkoj ladanjskoj arhitekturi, ostali su posve nijemi.

²³ Osim niza članaka talijanskih i slovenskih autora, u novije je doba objavljena knjiga o plemićkim gradovima i kaštelima Istre: L. Foscan, *I castelli medievali dell' Istria*, Trieste, 1992.

²⁴ Darovec, D., 1996.

²⁵ Ugussi, C., 2000.

I. Garić grad [2005.]

